

О.Б. СЕВЕРИНОВА. ДОСВІД ТА ОСНОВНІ ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У РОСІЇ

У статті досліджуються основні аспекти і напрями державної політики Російської Федерації, пов'язані з особливостями формування принципів толерантності в складних і специфічних умовах мультикультурного співжиття.

Ключові слова: толерантність, мультикультуралізм, нормативно-правова база, міграція.

В статье исследуются основные аспекты и направления государственной политики Российской Федерации, связанные с особенностями формирования принципов толерантности в сложных и специфических условиях мультикультурного сосуществования.

Ключевые слова: толерантность, мультикультурализм, нормативно-правовая база, миграция.

The article examines the main aspects and areas of public policy of the Russian Federation associated with peculiarities of the formation of the principles of tolerance in complex and specific terms of multicultural coexistence.

Key words: tolerance, multiculturalism, legal framework, migration.

У політиці більшості постсоціалістичних країн прослідковується неоднозначне ставлення до проблем толерантності та мультикультуралізму. В силу історичних особливостей ці країни, зокрема пострадянські, вирішують інші проблеми, пов'язані з полікультурністю, зокрема в більшості з них не настільки відчутний мусульманський фактор (Білорусь, Україна, країни Балтії та ін.). А у деяких іслам є або домінуючою релігією, або однією з найчисельніших конфесій (Росія). Водночас у країнах ще живі ідеї комуністичного космополітизму, політики «правильного казана» та пролетарського інтернаціоналізму, який перебуває поза національністю.

Російські дослідники приділяють значну увагу проблемам толерантності, що зокрема відображено в низці досліджень С. Расгатуєвої, О. Селютіна, Н. Степанової, О. Шликової, А. Акулової, Н. Вагабової, О. Маркової, М. Гулієва, С. Ільїнської, Г. Олініченко, Є. Родіонової, В. Шаліна та ін.

Водночас дослідженню російського досвіду утвердження толерантності на засадах мультикультуралізму в українській політичній науці приділено недостатньо уваги, що й зумовлює актуальність запропонованого дослідження, мета якого - з'ясування специфіки державної політики Росії, пов'язаної з особливостями мультикультурного співжиття.

Підвищена увага до проблем толерантності та мультикультуралізму в пострадянських країнах насамперед зумовлена розпадом СРСР, що, у свою чергу, супроводжувалося, по-перше, крахом командно-адміністративної системи та комуністичної ідеології, системи державного примусу, що гарантувала «порядок» у багатонаціональній державі; по-друге, банкрутством принципів пролетарського інтернаціоналізму, що відіграв об'єднавчу роль у радянській імперії; по-третє, утвердженням ідеологічного плюралізму; по-четверте, появою у пострадянських країнах суто національних еліт з власним розумінням історичної перспективи нових держав, що зазвичай передбачало висування на перший план етнокультурних відмінностей на основі економічної і політичної незалежності, визнання пріоритетним розвиток національної культури та мови.

Про суперечливість і неоднозначність «остаточного» вирішення національного питання у СРСР написано чимало досліджень. Тут варто згадати той факт, що ще до розпаду СРСР Інститут соціологічних досліджень АН СРСР провів опитування 12 тис. осіб у різних республіках та областях. Дослідження показали значне поширення негативного ставлення до представників інших етносів і націй, зокрема в Туркменістані у 54 % опитаних, у Киргизії – 56%, в Грузії – 55, у Литві – 64%¹. Окремо не зупинюючись на фактах етноцентризму, зафіксованих у радянські часи, варто нагадати, що нині пострадянські країни – це конгломерат етносів, більшість з яких – вихідці з колишнього СРСР.

Так, російський дослідник В. Новічков виокремив низку чинників, які зумовлюють негативне, нетерпиме ставлення до особливостей культури представників різних етнічних груп у Москві. На першому місці серед соціокультурних характеристик столиці – поліетнічність, тут живуть представники понад 120 етносів, а кількість іммігрантів і вимушених переселенців за останні 5 років значно збільшилася. На другому місці - багатоконфесійність, широка репрезентативність усіх світових релігій: християнство, іслам, іудаїзм, буддизм. На третьому місці - полікультурність, яка означає не тільки поліетнічність і поліконфесійність, а й різні алгоритми діяльності в різних сферах суспільного життя².

Така етнічна розмаїтість та досить негативна ситуація зі станом толерантності, про що свідчать останні події в Росії, починаючи від регулярних нападів і закінчуючи вбивствами представників неслов'янської культури, не тільки провокує конфлікти, екстремізм, а й призводить до проявів русофобії. Нині у Росії 119 млн етнічних росіян (з 140 млн населення), тому якщо зупинити процес їхньої етнічної самосвідомості, мало кому залишиться ототожнювати себе з країною. Тому перед Росією, напевно, більше, ніж перед будь-якою іншою пострадянською державою, стоїть проблема, з одного боку, ефективності державної етнонаціональної політики, яка безпосередньо залежить від формування у суспільстві настанов на толерантність у відносинах між громадянами різного етнічного походження та різної культурно-релігійної традиції, а з іншого – російської ідентичності як головного чинника ідентифікації з країною.

Вчені зазначають, що труднощі у формуванні толерантності у Росії зумовлені низкою обставин, які сформувалися ще в додемократичні часи: 1) негативними історичними традиціями, коли питання свободи совісті, наприклад, вирішувалися на користь політичних інтересів держави та партії; 2) складним поліконфесійним (близько 70 релігійних течій) та поліетнічним (понад 150 етносів, не рахуючи «малих» народів, яких понад 200) складом населення; 3) необхідністю підтримки збалансованих взаємовідносин між різними релігіями, між традиційними релігіями і новими, між віруючими (45% населення) та невіруючими; 4) практикою порушення конституційних норм посадовими особами; 5) недосконалістю федерального законодавства та неможливістю подолати сепаратистські установки в деяких суб'єктах федерації; 5) активізацією ультрарадикальних партій і течій; 5) проявами серед окремих груп населення та підтримкою, особливо серед молоді, екстремізму, різних форм нетерпимості тощо.

У російській традиції досить поширене розуміння толерантності як терпимості. Навіть Декларація принципів толерантності російською мовою перекладена як Декларація принципів терпимості. У словнику з російської мови за редакцією Д. Ушакова толерантність – це похідне від французького *tolerant* – терпимий³. У словнику В. Даля слово «терпимість» трактується як властивість або якість, здатність що-небудь або кого-небудь терпіти «тільки з милосердя»⁴. Часто у плумаченні поняття толерантність присутня конфесійна складова, зокрема в

словнику за редакцією А. Гусейнова і І. Кона: «Терпимість – це моральна якість, яка характеризує ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок і поведінки інших людей. Виражається в прагненні досягти взаємного порозуміння і примирення різних інтересів та точок зору без застосування тиску, переважно методами роз'яснення й переконання»⁵. Тут чітко прослідковується моральний аспект толерантного ставлення до представників інших націй, етносів і релігій. Відтак у російській мові найбільш близьким за значенням поняттю «толерантність» є поняття «терпимість», що означає здатність, вміння терпіти, миритися із чужою думкою, бути поблажливим до вчинків інших.

Терпимість – це, дійсно, насамперед здатність бути поблажливим до поведінки іншого. Проте дослідники наголошують не на пасивній терпимості, а на активній життєвій позиції, яка передбачає захист прав людини і ставлення до різних проявів нетерпимості як до неможливих, оскільки нині поняття толерантності дедалі активніше наповнюється особливим змістом (до речі, спільним для будь-якої мови), безпосередньо пов'язаним з проблемами миру та безпеки. Останнім часом Росія достатньо зміцніла, щоб відверто закликати до нової архітектури безпеки, змінюється розстановка основних сил у світі, що, у свою чергу, вимагає від країни формування певних векторів зовнішньополітичного розвитку, заснованих на формуванні нової політики співдружності на принципах плюралізму, терпимості, діалогу, співробітництва культур і цивілізацій, творцем якої може виступити країна, яка займає 1/6 частину Земної кулі.

Водночас внутрішні демократичні трансформації в Росії відбуваються суперечливо й не завжди благополучно, часом набуваючи деструктивних форм, що заважає зміцненню злагоди й терпимості, які, як відомо, багато в чому залежать від соціальних можливостей держави. При цьому у випадку з полікультурним кавказьким регіоном необхідно мати на увазі й низку найбільш специфічних і характерних саме для Росії несприятливих передумов.

Незважаючи на досить велике число суб'єктів федерації (89), до поліетнічно-го та поліконфесійного складу населення країни входять і етноси, які не мають власної державності, а тому потребують специфічних підходів до вирішення їхніх проблем. Так, у країні прийнято федеральні закони «Про гарантії прав малочисленних народів РФ», «Про загальні принципи організації громад корінних народів Півночі, Сибіру і Далекого Сходу РФ» та ін. У Конституціях та нормативно-правових актах деяких регіонів закріплено особливий правовий статус тих адміністративних одиниць, які населяють корінні народи. Хоча на практиці вони не завжди ефективно використовуються. Тому для Росії проблеми толерантного співіснування набувають специфічного забарвлення, викликаного внутрішніми проблемами країни, яка зможе існувати надалі лише в умовах продуманої етнонаціональної та соціально-культурної політики, покликаної гармонійно поєднувати інтереси єдиної країни з інтересами її регіонів.

Відображені принципи толерантності у Конституції РФ. Так, Президент Росії Д. Медведев у відповідь на заяви західних лідерів заявив, що останнім часом дедалі частіше звучать слова про сумну долю мультикультуралізму на Заході, при цьому гасла західних колег не можуть бути застосовні до Росії. У Конституції Російської Федерації чітко прописано існування національних республік. Відтак проблеми, про які говорять на Заході, не мають нічого спільного з багатонаціональною Росією. Мультикультуралізм передбачає право людини на власну ідентичність, яка є предметом вільного вибору. Тому мультикультуралізм може передбачати не одну, а декілька ідентичностей, лише тоді релігійні й етнічні особливості не суперечитимуть громадянським обов'язкам і нормам поведінки⁶.

Ключові правові позиції Конституції знайшли відображені у федеральних і галузевих нормативно-правових актах, які формують достатню законодавчу базу для реалізації принципів толерантності та ефективної боротьби з расизмом та расовою дискримінацією. Так, у 2001 р. урядом РФ було прийнятий Програму формування толерантної свідомості в суспільстві та боротьби з екстремізмом. Згодом, 25 липня 2002 р., був прийнятий Закон «Про протидію екстремістській діяльності». У країні діє Федеральний закон «Про свободу совісті та релігійні об'єднання». Вступив у дію 12-й протокол Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який зобов'язує держави гарантувати будь-які права без дискримінації і передбачає механізми покарання за їх недотримання. Росія підписала цей протокол у 2000 р., але не ратифікувала його та навряд чи зробить це найближчим часом. Хоча правозахисники і наголошують на необхідності внесення відповідних змін навіть до закону «Про державну службу», що значно посилює відповідальність за неправомірні дії.

Загалом російське законодавство забезпечує рівність етнічних меншин та релігійних об'єднань перед законом, виключає дискримінацію за релігійними та етнічними мотивами, створює умови для обстановки терпимості, взаємного співробітництва. Основними для реалізації принципів та механізмів толерантності та захисту від проявів расизму є ст. 136 Кримінального Кодексу (Порушення рівності прав і свобод людини та громадянина) і ст. 282 (Відповідальність за дії, спрямовані на розпалення національної і расової ворожнечі, приниження національної гідності, пропаганду винятковості або неповноцінності громадян за ознакою їх національної або расової належності).

Найбільшу роль у захисті прав людини і формуванні толерантних відносин в російському суспільстві відіграють державні й громадські правозахисні структури. Серед перших насамперед апарат Уповноваженого з прав людини в РФ. Не останнє місце займають система освіти, заклади культури, ЗМІ, федеральні органи, релігійні організації.

Комісія з прав людини при Президенті РФ виступає за створення державно-громадського Федерального центру інформації і сприяння навчання правам людини, демократії і культури миру як загальноросійського координаційного центру організації ефективного поширення інформації про права людини, розробки концепцій і програм підготовки та перепідготовки з прав людини для різних категорій держслужбовців на всіх рівнях навчання.

Про важливість забезпечення толерантного співжиття в РФ свідчить і низка заходів, ініційованих владою країни. Серед них, зокрема, Міжнародна конференція «Світ без нацизму – глобальне завдання всього людства», проведена 17 грудня 2010 р. у Москві Радою Федерації парламенту Росії під патронатом С. Миронова. Наступним кроком стала підтримка постійним представництвом Росії при ООН ініціативи міжнародного правозахисного руху «Світ без нацизму» та Американського Форуму російськомовного єврейства про проведення 27 січня 2011 р. у Нью-Йорку в Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту круглого столу «Світ без нацизму - глобальне завдання всього людства на сучасному етапі та 65-річчя Нюрнберзького процесу».

Традиційно для суспільних настроїв країни загалом характерні лояльне ставлення до представників інших вірувань і переконань, готовність до терпимості, співробітництва. Так, більшість населення (понад 70%) не підтримує ідею винятковості, істинності тієї або іншої релігії тощо. При цьому дедалі частіше російські дослідники відзначають озлобленість громадян проти бездарної політики держави в усіх сферах суспільного життя, ненависть до іноземців, бажання очистити

Росію від «скверни», викоренити «нетрадиційні релігії», фундаменталістів-терористів тощо, що трансформується в різні прояви нетерпимості та агресії. Про це свідчать деледі активніші дії націонал-фашистів, скінхедів, шовіністів та ін. При цьому близько 80% громадян Росії різних етнічних і конфесійних груп упевнені, що саме напруга з питаннями толерантності може призвести до розпаду Росії як держави. Провокує негативні настрої, особливо щодо мусульман, специфічна поведінка останніх. Так, у центрі Москви на честь свята Курбан-байрам вони рижуть баранів. У Санкт-Петербурзі такий ритуал мусульмани проводять в Апраксинському дворі.

Метод семантичного диференціала дав змогу російським дослідникам визначити дистанцію, яку відчують респонденти між представниками свого й інших етносів. Щодо українців опитувана аудиторія розділилася так: більшість опитаних вважають, що дистанція між росіянами й українцями мінімальна порівняно з дистанцією між росіянами й представниками інших етносів (5,0<8,5); на думку меншості, між американцями й росіянами дистанція менше, ніж між українцями й росіянами. Найбільш дистанційованими із запропонованих для оцінки етносів (українці, американці, чеченці) респонденти-росіяни вважають чеченців. Показник дистанції D між поняттями «росіянин» і «чеченець» коливається від 11,5 до 16,9⁷. Такі дані свідчать про більш толерантне ставлення до представників іншої країни, які водночас є ближчими росіянам за менталітетом, ніж чеченці – громадяни РФ.

Що стосується міграційних проблем, то ставлення до мігрантів і загалом до імміграції у Росії приблизно на рівні європейських країн 70-90-х років ХХ ст. Особливе значення для Росії має міграційний потенціал Центральної Азії, який на відміну від україно-російського напрямку (де потік іммігрантів до Росії зрівноважується зустрічним потоком) має односторонній характер.

У 2006 р. підписаний Указ Президента РФ про сприяння добровільному переселенню на батьківщину росіян. Проте, як показала практика, він не дав очікуваного результату, оскільки не передбачає механізму облаштування на історичній батьківщині. Крім того, в указі не зазначено, до кого саме можуть бути застосовані преференції. Поняття «співвітчизник» розмите, що означає взагалі всіх громадян колишнього Радянського Союзу. Умови для спрощеного одержання російського громадянства росіянами і титульними етносами Росії законодавством не передбачаються.

Взагалі проблема надання громадянства є ключовою для політики будь-якої країни. «Громадянство повинно стати не формою вибачення правонаступника за розпад СРСР перед колишніми співгромадянами, не тільки формальним визнанням лояльності, а межею між двома наборами прав і обов'язків. І ці набори повинні бути такі, що для кожного іммігранта, який замислюється про майбутнє своїх дітей, вибір був би однозначний»⁸, - зазначає російський дослідник В. Мукомель.

Нині у Росії склалася принципово нова ситуація, коли політичні чинники, які визначали масштабність зовнішніх міграційних потоків у 90-х роках, поступово втрачають свої позиції. Їх місце заступають соціально-економічні. Серед іммігрантів старше 16 років у 1999 р. лише 10,4% назвали причиною переселення до Росії загострення міжнаціональних відносин, тоді як у 1991 р. – майже дві третини.

80% іммігрантів не звертаються до міграційних служб, а облаштовуються самі. Це насамперед спровоковано недосконалістю міграційної політики та невирішеними соціально-економічними проблемами мігрантів.

У прогнозуванні міграційного обміну Росії, який впливатиме на становище всіх країн пострадянського простору, В. Мукомель акцентує увагу на таких сценаріях: інерційному, що припускає зміцнення соціально-політичної стабільності на пострадянському просторі, збереження диференціації економічного розвитку Росії та інших нових незалежних держав; економічного буму, що припускає зростаючу диференціацію економічного розвитку Росії та інших країн СНД за рахунок випереджальних темпів зростання російської економіки в умовах соціально-політичної стабільності на пострадянському просторі; ескалації політичної напруженості у субрегіоні Центральної Азії, що припускає зростання фундаменталістських настроїв і посилення ісламського екстремізму в центральноазійських державах СНД, спалах збройних конфліктів у цьому регіоні; певному випереженні соціально-економічного розвитку Росії порівняно з іншими новими незалежними державами.

Насамперед цікавить третій варіант прогнозу, позаяк викликає найбільше занепокоєння. Його розвиток передбачає, на думку В. Мукомель, такий сценарій: зберігається певне випередження соціально-економічного розвитку Росії порівняно з іншими новими незалежними державами, диференціація рівня життя Росії й інших країн СНД зростає, але не суттєво; соціально-економічна мотивація переселення домінує в міграційних потоках європейської частини, почасти – з півночі Казахстану й Узбекистану; відзначається зростання фундаменталістських настроїв у окремих центральноазійських державах СНД; ісламські екстремісти, за підтримки ззовні, провокують спалах збройного конфлікту в субрегіоні. У конфлікт втягуються центральноазійські держави СНД, відбувається його ескалація; відбувається сплеск змушених міграцій у субрегіоні та за його межі, поряд з етнічними росіянами активно виїжджає корінне населення Центральної Азії.

Найбільш серйозні наслідки очікуються в Поволжі й на Уралі, які стали основним ареалом розселення іммігрантів із Центральної Азії.

Законодавство про правове становище іноземних громадян і осіб без громадянства на території Росії, порядок залучення й використання іноземної робочої сили, правові й організаційні заходи щодо протидії незаконній міграції, можливо, певні законодавчі обмеження свободи пересування й вибору місця проживання/перебування для осіб, що не мають російського громадянства, можуть стати, як зазначає В. Мукомель, дійовим інструментом міграційної політики Росії⁹.

Враховуючи насамперед можливість негативного сценарію майбутнього розвитку міграції, а також внутрішні провокативні чинники, поняття толерантності у російському політичному дискурсі дедалі частіше корелюється поняттями миру і безпеки, що передбачає подолання будь-яких проявів расизму і расової дискримінації. Так, Президент Центру розвитку демократії і прав людини Ю. Джибладзе наголошує, що у дискримінації, заснованій на ознаках раси, кольору шкіри, національного чи етнічного походження, нетерпимість проявляється найбільш яскраво. Громадянсько-політичні та економічні права людини найбільш тісно пов'язані із соціальними і культурними, тому дослідники наголошують, що так звані візуальні відмінності (візуальна меншина) не повинні ставати приводом для проявів інтолерантності, починаючи від паспортного фейс-контролю в московському метро для вихідців з Кавказу до безпричинного побиття чорношкірих на вулиці.

Відтак серед основних проблем, які нині повинні вирішувати і громадські, й владні структури в країні, дослідники виокремлюють насамперед введення до освітніх стандартів знань про права і свободи людини; прийняття і пропагування

нормативно-правових актів, які обмежують і забороняють прояви інтолерантності (екстремізму, шовінізму, ксенофобії тощо); створення толерантного клімату в регіонах, зокрема в молодіжно-студентському середовищі.

У низці регіонів уже існують Цільові програми розв'язання цих завдань. Наприклад, Закон Пермської області про «Цільову програму розвитку політичної і правової культури населення Пермської області на 2002-2006 рр.» містить розділ «Система заходів протидії політичному екстремізму, формування в регіоні ситуації політичної толерантності».

Державну позицію країна виразила в розробці Федеральної цільової програми «Формування установок толерантної свідомості й профілактика екстремізму в російському суспільстві». Державним замовником за дорученням В. Путіна стало Міністерство освіти РФ. У цій програмі поняття «толерантність» подано у трактовці Декларації принципів терпимості. Завдання документа – розробка і реалізація ефективної державної політики з формування установок толерантної поведінки, формування методів і організаційних механізмів моніторингу, діагностики і прогнозування суспільно-політичної ситуації, розробка системи навчальних програм і тренінгів як основи громадянської злагоди у демократичному суспільстві.

На першому етапі передбачалася розробка науково-методичних основ, а згодом - практична реалізація механізмів на таких рівнях: 1) «Особистість» включає розробку і включення у систему освіти всіх рівнів програм і навчальних матеріалів, які виховують підростаюче покоління у дусі толерантності; розвиток механізмів страхування як соціального інституту конструювання мотивації безпеки поведінки; 2) «Сім'я» включає розробку і реалізацію комплексу заходів з підвищення соціальної ролі сім'ї у вихованні у молодого покоління толерантності; 3) «Суспільство» включає розробку і реалізацію комплексу заходів з пропаганди ненасильства, запобігання етнічним, релігійним конфліктам; 4) «Держава» включає комплекс заходів з підвищення ефективності державної політики щодо зниження соціально-психологічної напруги у суспільстві; 5) «Організаційне та інформаційне забезпечення» включає розробку і реалізацію комплексу заходів з підвищення ефективності реалізації Програми, включаючи міжнародне співробітництво¹⁰.

У Москві раз на рік, відповідно до програми, у школах проходив «День толерантності». Активісти наголошували на необхідності проведення таких днів у школах всіх регіонів. У щорічному конкурсі на кращу школу введено номінацію «Школа з етнокультурним компонентом». У Ярославській області розроблено культурно-освітній проект «Школа дружби народів». У 2007 р. У Псковській області громадська організація заснувала дитячий табір «Літня школа толерантності і прав людини»...

Толерантне виховання – багатогранний процес, який, зокрема, припускає точне використання назв етносів і державно-територіальних утворень (наприклад, Татарстан, а не Татарія, Башкортостан, а не Башкирія), виключення упереджень проти будь-якого етносу, аргументовану критику деяких стереотипів, забобонів і міфів, навіть некоректних тлумачень термінів, наприклад, таких, як «етнічна злочинність». Розвінчання подібних міфів, розуміння того, що зазвичай злочинні угруповання комплектуються із представників різних етнічних груп - важлива передумова виховання толерантності¹¹.

До подібних міфів належить і загроза «ісламського екстремізму». По-перше, прагнення прикритися релігійними ідеями для виправдання своїх протиправних

дій спостерігається в багатьох країнах, де поширені різні релігії. Іслам як релігія не може бути екстремістською. Інша справа – поширення радикалізму, особливо серед мусульманської молоді Росії, ставка сепаратистів на використання ісламу для виправдання тероризму. Однак причини поширення цих ідей серед молодих людей криються не в ісламі, а в умовах життя останніх. За даними досліджень, саме серед мусульманської молоді вищий рівень безробіття, нижчий рівень життя, вони мають більші труднощі в адаптації до сучасних реалій, у тому числі через патерналістські мусульманські традиції.

Зважаючи на велику кількість суб'єктів федерації, де сповідується переважно іслам, роль останнього для Росії дуже вагома. Про військові протистояння написано чимало наукових досліджень, як і публікацій у пресі. У межах нашого дослідження на більшу увагу заслуговує проблема формування добросусідських стосунків усередині країни, заснованих на політиці злагоди та ненасильства. Так, у Нижньгородській області РФ навіть відкрито курси для підвищення кваліфікації імамів. На курсах розповідається про ті течії в ісламі, які визнано екстремістськими, а також про правила поведінки з терористами.

Останнім часом на Північному Кавказі дослідники відзначають встановлення дружніх стосунків між мусульманами та православними. На думку дослідників, формування консервативно-демократичного союзу православних і мусульман стало можливим завдяки «європеїзації» сучасного татарського ісламу аналогічний процес у місцевій православній громаді, перетворюючись на «євроіслам» і «європравослав'я» відповідно¹².

Формування євроісламу констатує і російський дослідник М. Гаджимирзаєв у дисертації «Етноконфесійна толерантність як фактор забезпечення миру і безпеки на Північному Кавказі»: «євроіслам» стає соціальною доктриною, що включає такі положення: невтручання в державні справи; суворе додержання Конституції; заохочення творчості та індивідуалізму; розуміння суспільної діяльності як богоугодної тощо. Це ідеологія, яка синтезує основні цінності ісламу з ліберально-демократичними ідеями¹³. Проте дослідники не певні, чи одержить такий досвід поширення в межах всієї країни.

Загалом російська політика мультикультуралізму передбачає інтеграцію, ісламський чинник у країні – суттєвий, ставлення корінного населення можна охарактеризувати як співіснування, ставлення іммігрантів - як включення. Тому найбільша увага в Росії приділяється вихованню молоді на засадах толерантності, що передбачає насамперед внесення відповідних змін у свідомість на основі формування установок на правдиво-раціональне тлумачення відмінностей, визнання етнокультурного розмаїття, що вимагає певних знань та вміння вести цивілізований діалог.

1. *Іванов В. В* Зеркале социологии // Советская культура. – 1989. – 19 сентября. – С. 9. 2. *Новичков В.Б.* Столичный мегаполис как полиэтническая и поликультурная среда // Педагогика. – 1997. – № 4. – С. 83-84. 3. *Толковый словарь русского языка*: в 4 т.; Под ред. Д.Н. Ушакова. – Т. 4: С. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1940. — С. 726. 4. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1994. – Т. IV. – 315 с. 5. *Словарь по этике* / Под ред. А.А. Гусейнова, И.С. Кона. - М. Политиздат, 1989. – С. 18. 6. *Виноградов Б., Савельев А.* Мультикультурализм не пройдет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article23654.htm>. 7. *Шестопал Е.Б.* Политическая психология: Учебник. – М., 2007. – 427 с. 8. *Мужомель В.* Иммиграция с «нового зарубежья»: чего ожидать? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a051.htm>. 9. Там же. 10. *Федеральная целевая программа «Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в рос-*

сийском обществе (2001 – 2005 гг.)» / Утвер. Постановлением Правительства РФ от 25 августа 2001. – № 629. **11.** *Толерантность* / Общ. ред. М.П. Мchedова. - М.: Республика, 2004. – С. 42-45. **12.** *Шемякин Я.Г.* Отличительные особенности «пограничных» цивилизаций: (Латинская Америка и Россия в сравнит.-ист. освещении) // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 3. –С. 96-114. **13.** *Гаджимирзаев М.М.* Этноконфессиональная толерантность как фактор обеспечения мира и безопасности на Северном Кавказе // *Дисс. ... канд. полит. наук*. – Ставрополь, 2003. – 202 с.